ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ શિક્ષણવ્યાખ્યાનમાળા

સ્થળ: અમદાવાદ

રાષ્ટ્રીય કેળવણીના

આદર્શોનો વિકાસ

વ્યાખ્યાતા:
દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર

: પ્રકાશક :
મહામાત્ર: ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ
અમદાવાદ

સંવત ૧૯૮૪ પોષ

રાષ્ટ્રીય કેળવણીના

આદર્શોનો વિકાસ*

સામાન્ય જનસમાજ આજે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને લગભગ ભૂલી જ ગયો છે એમ કહી શકાય. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સંસ્થાઓ ચાલે છે, મરણિયા ચાલકો તે ચલાવે છે, ટેકીલા વિદ્યાર્થીઓ એમાં ભણે છે અને કેટલાક તટસ્થ ટીકાકારો અવારનવાર સારીનરસી ટીકા કરી લોકોનું ધ્યાન રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ તરફ ખેંચવાનો વિફળ પ્રયત્ન કરે છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ વિષે આના ઉપરાંત સમાજમાં વધારે જાગૃતિ જોવામાં આવતી નથી. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના આધારસ્તંભો કોકવાર ઉદ્‌ગારે છે કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરનો અમારો વિશ્વાસ અગાઉ જેટલો જ છે, બલ્કે વધારે જીવતો અને પ્રજ્વલિત છે. વ્યવહારપરત લોકો પોતાની અશ્રદ્ધાળુ આંખો સહેજ ઊંચી કરી એમના તરફ જરાક જુએ છે, અને ફરી પોતાના વ્યવહારમાં ડૂબકી મારે છે. છોકરાઓની સંખ્યા વધતી ત્યારે તેમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો વિકાસ જોનારા લોકો તે સંખ્યા ઘટી ત્યારે કહેવા લાગ્યા, 'ઠીક છે, ભાર હલકો થાય છે. જે સાચા તત્ત્વનિષ્ઠ હશે, જેને સાચી ભૂખ હશે તે જ ટકશે. અમે તો એક પણ વિદ્યાર્થી રહે ત્યાં સુધી સંસ્થા ચલાવીશું.' આવી શ્રદ્ધાને ધન્યવાદ કોણ ન આપે? પણ આખર સુધી ટકે તે જ ઉત્તમોત્તમ, એ ચાળણી હમેશ સાચી હોત તો આપણું કામ ઘણું સહેલું થાત. પણ સંજોગો એ એવી વિચિત્ર ચાળણી છે કે એમાંથી કશાની પારખ થતી જ નથી. છતાં એટલું તો ખરું જ કે જેઓ ટક્યા છે, અને હજીયે ટકવા માગે છે તેમનામાં જ ભૂતકાળનો વારસો, વર્તમાનકાળનો પુરુષાર્થ અને નિકટવર્તી ભવિષ્યની આશા રહેલાં છે.

એવા લોકોને ઉદ્દેશીને થોડાક વિચારો અહીં રજૂ કરવા માગું છું. કેળવણીની બાબતમાં આપણો રાષ્ટ્રીય આદર્શ કેમ પ્રગટ થતો ગયો, વિકસતો ગયો અને રૂપાંતર પામતો ગયો એ આપણે જોવાનું છે. જૂનો અનુભવ ભવિષ્યકાળને માટે દિશાદર્શક થાય છે એ એની કિંમત છે. આચાર્ય કૃપલાની કહે છે તેમ આજે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ રાષ્ટ્રમાન્ય રહ્યું

---

* ગુજરાત વિદ્યાપીઠના આશરા હેઠળ શ્રી. કાકા કાલેલકરે તા. ૧૪-૧-૨૮ ને રોજ પ્રેમાભાઈ હૉલ અમદાવાદમાં આપેલું ભાષણ.

નથી; થોડાક સેવકોની અને નવજુવાનોની શ્રદ્ધાથી જ એ ટકી રહ્યું છે. આ શિક્ષણમાં રાષ્ટ્રની મુખ્ય હાજતોનો વિચાર થાય છે એ દૃષ્ટિએ જ એને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ કહી શકાય. જે લોકોના હાથમાં એ રાષ્ટ્રીય હિતનો પ્રયોગ આજે છે તે લોકોએ આગળ પગલું ભરતા પહેલાં પોતે કેટલે આવ્યા છે એ સિંહાવલોકનથી જોવું જોઈએ.

આદર્શો ઝટપટ સિદ્ધ નથી થતા. રાષ્ટ્રીય મહાસભાએ પોતાનો આદર્શ ચાળીસ વરસની મહેનતે ધીમેધીમે નક્કી કર્યો છે. રાજદ્વારી હીલચાલ જલદ હોવાથી એને એટલું કરવું જ પડ્યું. સામાજિક ક્ષેત્રમાં હજી આપણે આપણો આદર્શ સર્વમાન્ય કે બહુમાન્ય કરી શક્યા નથી. ધાર્મિક બાબતમાં અનેક વિચારો, સિદ્ધાંતો અને રિવાજો પ્રયોગની કઢાઇમાં તવાતા દેખાય છે. એમાંથી કેવું રસાયણ નીપજશે એ તો એક એ પરમ રસેશ્વર જ જાણે. આવી સ્થિતિમાં રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું જ ધ્યેય એકાએક નક્કી શી રીતે થાય? શિક્ષણનું ક્ષેત્ર સમગ્ર જીવન જેટલું વ્યાપક છે. પ્રજાનો જીવનસિદ્ધાંત તે જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું ધ્યેય. એ જીવનનો જેમજેમ વિકાસ થતો ગયો છે તેમતેમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું ધ્યેય પણ ચોકસ થતું આવ્યું છે. એ વિકાસનો ક્રમ આપણે સહેજ તપાસીએ.

પ્રાચીન કાળમાં આપણે ત્યાં કેળવણીનો આદર્શ કેવો હતો એ શોધમાં આપણે નહિ ઉતરીએ, કેમકે એવા પુરાતત્ત્વસંશોધન માટે આપણી પાસે અહીં વખત નથી. આપણે એટલું જાણીએ કે કેળવણીનું કામ તે કાળે ધર્મના હાથમાં હતું. ધર્મ અને કેળવણી બે વચ્ચે ભેદ હતો જ નહિ. [આજે પણ ન હોવો જોઇએ.] 'ધર્મ' શબ્દ ઉચ્ચારતાંવેંત જે વસ્તુ અંતરમાં ખડી થવી જોઇએ તે આજે થતી નથી, કંઇક જુદી જ અથવા વિકૃત વસ્તુ ધર્મના સંબોધનને જવાબ આપે છે, એટલા માટે ઉપરના સિદ્ધાંતને આપણે તજી ન દઇએ. ધર્મ અને કેળવણી એ બે વસ્તુ એક જ છે. પ્રાચીન કાળમાં ચારિત્રની કેળવણી, સામાજિક સદ્ગુણોની કેળવણી, અને જીવનકલાની સામાન્ય કેળવણી ધર્મ મારફતે મળતી. એના ઉપરાંત રહે છે ફક્ત ધંધાની કેળવણી, આજીવિકાનું સાધન હાથ કરવાની કેળવણી. એ તો કુલધર્મને નામે ઓળખાતી અને વારસામાં મળતી. કેળવણીના આ બે મુખ્ય વિભાગની જોગવાઇ થયા પછી કેળવણીને નામે કરવા જેવું ઝાઝું રહેતું નહિ. જે કંઇ રહેતું તે કાં તો નરી પંડિતાઇ એટલે કે વિશિષ્ટ શાસ્ત્રનું ઊંડું અધ્યયન હોય

અથવા સંસ્કારી બહુશ્રુતતા હોય. એ બંને પાછળ આપણા પૂર્વજો જીવનનો કિંમતી સમય ઉત્સાહપૂર્વક ગાળતા. યાત્રા દ્વારા ઉદાત્ત પવિત્ર સ્થળો અને ઉદાત્તચરિત પવિત્ર પુરુષોનું દર્શન કરતા. દેશદેશાંતરની સમાજસ્થિતિની તુલના કરતા. અને આ રીતે તેઓ જગતની સંસ્કૃતિને મોખરે હતા. સમાજનાં અંગપ્રત્યંગનો પરસ્પર સંબંધ સુસ્થિત રહે, પરસ્પર પોષક થાય એટલા માટે પુરાણકારોની પ્રચંડ સેના જ્યાં ત્યાં લોકશિક્ષણનું કાર્ય કરતી. અને આ રીતે પ્રજાજીવન પ્રસન્ન, સમૃદ્ધ અને વેગવાન વહેતું. કેળવણીશાસ્ત્રની ગમે તે કસોટીએ કસીએ તોપણ ઉપર વર્ણવેલી વ્યવસ્થા ખામીવાળી કે અધૂરી ન ગણાય.

પ્રજાજીવનનો પ્રાણ—અંદરનો ઉત્સાહ—ક્ષીણ થયા પછી ગમે તેટલી સુંદર વ્યવસ્થા હોય તોયે તે સડવાની જ. તેવું જ આપણે ત્યાં થયું. સત્યની શોધ શિથિલ થઈ. રૂઢિનાં બંધનો વધારે પ્રિય થઇ પડ્યાં. સમાજના અવયવો છૂટા પડવા લાગ્યા. મોટું મન સાંકડું થવા લાગ્યું. નાના નાના વાડા બંધાવા લાગ્યા. અને જ્યાં ત્યાં સલામતીની શોધનું સામ્રાજ્ય ફેલાયું.

અસાધારણ પ્રગતિ સાથે અસાધારણ અધોગતિ અનુભવેલા આપણે એટલું તો જાણવું જોઇએ કે યોજના, વ્યવસ્થા, બંધારણ અને સાધન-સામગ્રી એ બધું કૂચા છે. મુખ્ય વાત અંદરની પ્રેરણા, દિવ્યદૃષ્ટિ, અસાધારણ ઉદ્યોગ, અખંડ જાગરૂકતા અને મનની ઉદારતા એ જ છે.

આપણે ત્યાં જેમજેમ ધર્મક્રાંતિ થતી ગઈ તેમ તેમ સામાજિક આદર્શ અને કેળવણીની પદ્ધતિ પણ બદલાતાં ગયાં. પણ એના ઇતિહાસમાં ઉતરવાનો આ સમય નથી. રાષ્ટ્રીયતાની હાલની વિશિષ્ટ કલ્પના આપણે ત્યાં દાખલ થઇ ત્યારથી કેળવણીનો આદર્શ કેમ ઘડાતો અને બદલાતો આવ્યો છે એ આપણે આજે તપાસવાના છીએ. રાષ્ટ્રીયતા એ આજનો યુગધર્મ હોઇ એમાં તણાયા વગર આપણો છૂટકો નથી. પણ એમાં તણાતા છતાં એટલું સ્મરણ તો જરૂર રાખીએ કે એ રાષ્ટ્રીયતાનો ખ્યાલ જ્યારે આપણે ત્યાં નહોતો તે કાળની સામાજિક સ્થિતિ અથવા સામાજિક આદર્શ ઉતરતાં જ હતાં એમ માનવાનું કારણ નથી. એ વખતનું સમાજજીવન આજના કરતાં વધારે કૃતાર્થ હતું.

અંગ્રેજી કેળવણીનું મોટામાં મોટું દુર્દૈવ એ છે કે હમેશાં સંસ્કૃતિ, સુધારો, સભ્યતા, જ્ઞાનનો વિસ્તાર, વગેરે ઉચ્ચ આદર્શને નામે તે આપણી સમક્ષ આવે છે, પણ હમેશ આજીવિકાનું સાધન, દોઢિયાં

કમાવાની તરકીબ અને રાજમાન્યતાના બારણા તરીકે જ એનો સ્વીકાર થતો આવ્યો છે. આનાં ઐતિહાસિક કારણો છે. અંગ્રેજી કેળવણીની શરૂઆત આપણે ત્યાં મિશનરી લોકોએ કરી. તેમને અહીંની 'વહેમી' સંસ્કૃતિ તોડીને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિ દાખલ કરવી હતી. સ્વધર્મનો ઉચ્છેદ કરનાર એવી કેળવણી ભારતવર્ષની સભ્ય પ્રજા એમ ને એમ શા માટે સ્વીકારે? પણ તે વખતની વેપારી સરકારને અંગ્રેજી જાણનાર કારકુનો અને આડતિયા જોઇતા હતા, એટલે તેણે અંગ્રેજી ભણેલાઓને મોંમાગ્યા કરતાં પણ વધારે પગાર આપીને રોકવાનું શરૂ કર્યું. આથી લાલચુ લોકો એમાં ફસાયા અને અણગમતી કેળવણી લોકોએ ગમતી કરી. મિશનરી લોકો જો એકલું ખ્રિસ્તપુરાણ લઇને આવ્યા હોત તો કશું બગડત નહિ, પણ એમને તો અહીંના સમાજધર્મથી વિરુદ્ધ એવી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ દાખલ કરવી હતી. એકલો ઇશુ જ આવત તો આપણે એને કબીર કે નાનક જેવા સંત તરીકે વધાવી લીધો હોત પણ આપણી સામે તો ખ્રિસ્તને નામે આહારવિહારની શિથિલતા સૂચવનારી, મદ્યમાંસને પ્રતિષ્ઠા આપનારી સંસ્કૃતિ આવીને ઊભી. મોગલ જુલમ સામે જે પ્રજા ટકી તે બ્રિટિશ લાલચ આગળ ટકી ન શકી. પ્રજાએ હૃદયમાં દ્વેષ રાખીને મગજમાં અંગ્રેજી કેળવણીનો સ્વીકાર કર્યો. તે દિવસથી પ્રજાને થયું કે આપણા પર કંઇક અરાષ્ટ્રીય આપત્તિ આવી પડી છે. છતાં પ્રજાએ એ આપત્તિનો સ્વીકાર જ કર્યો અને એ કેળવણીમાંથી જ ઉદ્ધારનો રસ્તો શોધ્યો. આવી વૃત્તિમાં તર્કદોષ ભલે હોય પણ તેમાં ઐતિહાસિક સત્ય છે.

અંગ્રેજી કેળવણીને મિશનરીઓના હાથમાંથી છોડાવવાનો પ્રયત્ન એ રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું પહેલું પગલું ગણાય. રાજ્યકર્તાઓની ધર્મ પ્રત્યેની ઉદાસીનતા આપણને ઉદારતા જેવી લાગી અને મિશનરી કેળવણીને બદલે સરકારી કેળવણી આત્મીય લાગી. પૈસાની લાલચમાં ન ફસાયેલો જનસમાજ સ્વાભાવિક અગમચેતીથી મિશનરી તેમજ સરકારી બન્ને કેળવણીનો વિરોધ કરતો રહ્યો. પણ જે જડતાને લીધે સમાજ બધે હાર્યો તે જડતા નવી આપત્તિનો ઝેરીલો દાંત કયો અને રાષ્ટ્રીય શક્તિ શેમાં રહેલી છે એ જાણવાને અસમર્થ હતી. રૂઢિનાં જૂનાં મડદાં સાચવી રાખવાથી જ ધર્મનો પ્રાણ ટકશે એમ એણે માન્યું અને દરેક નવા ફેરફાર ઉપર નિંદા તેમજ બહિષ્કારનું અસ્ત્ર ફેંક્યું. દુર્બળ હાથે ફેંકાયેલું એ આંધળું અસ્ત્ર ફોક ન નીવડે તો બીજું શું થાય?

આજે ન્યાતનાં મહાજનો જેમ ન્યાતોને સાચવી કે ચઢાવી શકતાં નથી તેમ તે કાળે પણ પુરાણમતવાદીઓ આવતી ચઢાઇને હઠાવવામાં કે રોકવામાં ફાવ્યા નહિ.

પુરાણમતવાદી રૂઢિઉપાસક લોકોમાં સમયનું જ્ઞાન તો હતું જ નહિ, પણ એથીયે વિશેષ, ત્યાગવૃત્તિ, સેવાભાવ અને તત્ત્વનિષ્ઠા પણ નહોતાં. અબોટિયું ન પહેરનાર દીકરાને ઘરમાંથી હાંકી કાઢનાર પિતા એ જ દીકરાને આઈ. સી. એસ. માટે જવાની તક મળે તો પોતાનો બધો વિરોધ ગળી જઈ ઘરનાં ઘરેણાં વેચીને પણ દીકરાને વિલાયતની યાત્રાએ મોકલવા તૈયાર થતો, અને લાલચુ સમાજ આવા આચરણમાં ધર્મહાનિ છે એમ કહેતાં પણ ડરતો. સુધારક ઉદ્ધારક એ ભેદ નજીવા સામાજિક વિવેકના પાલન અગર ખંડન પૂરતો જ દેખાતો. ધર્મના મર્મ ઉપર પ્રહાર કરવામાં એમાંથી એકે પક્ષ મણા રાખતો એમ ન કહી શકાય.

ઉદ્ધારક અને સુધારક અથવા સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી બન્ને પક્ષમાંના કેટલાક સાચા લોકો ચારિત્ર્યશુદ્ધિ ઉપર ભાર મૂકી સમાજમાં કાંઇક જાગૃતિ આણતા. પણ એ બે વચ્ચે મેળ શી રીતે ખાય? આ ચારિત્ર્ય-પરાયણ વર્ગ પોતપોતાના પક્ષથી જુદો પડી શકતો નહોતો. તેથી તેની શક્તિ નાહકના પરસ્પર વિરોધમાં જ ક્ષીણ થઇ. આજે જેમ સારા હિન્દુઓ અને સારા મુસલમાનો પોતપોતાના સમાજથી જુદા પડી હજી એક થઇ શકતા નથી તે જ રીતે તે કાળે ચારિત્ર્યને પ્રધાનપદ આપનારા સુધારકો અને ચારિત્ર્ય ઉપર ભાર મૂકનારા ઉદ્ધારકો પોત-પોતાના ટોળાને છોડી સમાન ભૂમિકા ઉપર જઇ ઉભા રહેવાનું અને પરસ્પર સહકારથી પોતાનાં બળ એકત્રિત કરવાનું કરી શકતા નહોતા. દરમ્યાન સરકારી કેળવણીનું કામ આગળ વધતું ગયું. કેળવાયેલા લોકો જોતજોતામાં પૈસાદાર થવા લાગ્યા. આ પૈસાના પ્રભાવથી લોકો અંજાયા, અને કેટલાક ભણેલા સમાજહિતૈષી લોકોએ એ કેળવણીની પરબો આમવર્ગ માટે ખોલવાનું બીડું ઝડપ્યું. રાષ્ટ્રીયતાનું આ બીજું પગલું ગણાય.

કેળવણી સરકારી અમલદારોના હાથમાંથી છીનવી લઇ તે પોતાના હાથમાં રાખવી અને ઘેરેઘેર પહોંચાડવી એ આ જમાનાની રાષ્ટ્રીયતાનો હેતુ હતો. લો૦ તિલક અને નામદાર ગોખલે બન્ને આ યુગના આચાર્યોમાંના ગણાય. અંગ્રેજી કેળવણી એ તો 'વાઘણનું દૂધ' છે, એનું આપણી પ્રજાને, આપણે હાથે આકંઠ પાન કરાવીશું તો એની મેળે પ્રજાનું બળ વધશે એમ તેમને લાગેલું. દરમ્યાન સંસ્કૃત કેળવણી કંઈક

રાજ્યાશ્રય અને કંઇક ધર્માશ્રયથી જેમતેમ જીવતી હતી. એને 'રાષ્ટ્રીય' તરીકે તો કોઇ ઓળખતું જ નહોતું. એ તો 'ગામઠી' કેળવણી. ગોર, મુખિયા અને કોરા શાસ્ત્રાર્થ કરનાર પંડિતોના જ બરનો એ માલ.

રાષ્ટ્રીય કેળવણીનું ત્રીજું પગલું સ્વમાનના ભાનમાંથી લેવાયું. સ્વદેશી-બહિષ્કારમાંથી 'રાષ્ટ્રીય' કેળવણીએ જન્મ લીધો. આ યુગમાં પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિનો દ્વેષ, સ્વદેશી રહેણીકરણી વિષે અભિમાન, સરકારી નોકરીઓનો ત્યાગ, અને સાબુ, ટાંક, કાચનાં વાસણ અને એકસરસાઇઝ બુકો વગેરે પરદેશી વસ્તુઓને ઠેકાણે સ્વદેશી વસ્તુઓ તૈયાર કરવાનાં કારખાનાં આવ્યાં. સિગારેટની જગાએ બીડીઓ વાપરવી એ પણ સ્વદેશીનું જ અંગ ગણાયું. છતાં તે કાળના દેશાભિમાનની પ્રેરણા ઇંગ્લંડ કે નેધર્લંડના ઇતિહાસમાંથી જ મળતી હતી અને કેળવણીની પરિસીમા છોકરાઓને પરદેશ મોકલી હુન્નરઉદ્યોગો શીખવી લાવવામાં જ થતી હતી. પ્રજાએ એ અખતરા પાછળ ઓછું બલિદાન નથી આપ્યું. પરંતુ થોડા વખતમાં જ અનુભવ થયો કે ઇંગ્લંડનો ઇતિહાસ આપણી પ્રજાએ પોતાનો કરવો એ અશક્ય છે. ઇંગ્લંડના ઇતિહાસમાંથી પ્રજાને માહિતી મળે પણ બળ મળે નહિ, અને પરદેશનાં કારખાનાંઓમાંથી આણેલી સંજીવનીવિદ્યા આપણે ત્યાંના કચો ન પડે સફળ કરી શકે ન બીજા મારફત પણ સફળ કરાવી શકે. આપણા વિદ્યાર્થીઓ પરદેશમાંથી યંત્રોની રચના અને રસાયણના નુસખાઓ તો લઇ આવ્યા, પણ તેમને અહીંની પરિસ્થિતિનું ભાન ન મળે. નાના પાયા પર કારખાનાંઓ લાભદાયક ન નીવડે, અને મોટા પાયા પર ચલાવવાની મૂડી ન મળે. આપણે આપણા વિદ્યાર્થીઓને પરદેશ મોકલ્યા હતા ત્યાંની રસાયણવિદ્યા અને યંત્રવિદ્યા લાવવા માટે, પણ તેઓ ત્યાંથી આવ્યા ત્યાંની સામાજિક માન્યતાઓ અને ખરચાળ રહેણી લઇને. કેટલાક વિલાયતમાં પરણી સ્ત્રીઓ પણ સાથે લઈ આવ્યા. પણ એવાઓની સંખ્યા અલ્પ હતી એ આપણા સમાજની સુસ્થિતિ સૂચવે છે.

નવા યુગમાં ધ્યેયવાદ (આઇડીઍલીઝમ) જાગૃત થયો. દરેક રાષ્ટ્રને તેનો સ્વતંત્ર આત્મા હોય છે; એનું સ્વતંત્ર હૃદય અને બુદ્ધિ હોય છે; પોતાના વારસાને અનુસરીને જ દરેક રાષ્ટ્ર પોતાનો વિકાસ સાધી શકે છે; પોતાપણું શોધવું, ઓળખવું અને વિકસાવવું એ જ કેળવણીનો આદર્શ હોઇ શકે; એવા એવા સિદ્ધાંતો આ યુગમાં પ્રચલિત થયા. તેથી આ યુગને જ રાષ્ટ્રીય યુગ એ નામ બંધબેસતું ગણાય.

ઈટાલીનો તારણહાર મૅઝીની આ યુગના આચાર્યને સ્થાને છે. સરકારે પ્રથમથી જ આ વખતની કેળવણીસંસ્થાઓનો વિરોધ કર્યો હતો અને તે સંસ્થાઓ ભાંગતાં તેમાંના વિદ્યાર્થીઓને સારી પેઠે પજવ્યા હતા. આ રાષ્ટ્રીયતા કંઇક કૃત્રિમ તો હતી, પણ તેને પરિણામે આપણી સંસ્કૃતિનું અધ્યયન પોતીકી આંખે શરૂ થયું અને સ્વદેશાભિમાનને તેમજ સ્વધર્માભિમાનને નક્કર પાયો મળ્યો. પ્રથમ પ્રથમ આપણી સંસ્કૃતિની મહત્તા આપણે બહુ ઓછી જાણતા હતા તેથી દેશાભિમાન ઝનૂની હોવા છતાં પોકળ લાગતું. સંસ્કૃતિનો યથાર્થ ખ્યાલ આવ્યા પછી દુનિયાની કચેરીમાં આપણે માનભેર બેસી શકીએ અને દુનિયાને કંઇક આપી પણ શકીએ એમ છીએ એ વસ્તુનું દર્શન થતાં વલ્ગના ઓછી થઈ અને આત્મવિશ્વાસ વધ્યો. જગતમાં ઇંગ્લંડ અને હિન્દુસ્તાન એ બે જ દેશ નથી, પૃથ્વી પર અનેક મહાન દેશો પડેલા છે અને જગદ્વ્યાપી સવાલોનો ઉકેલ આણવા આજે મથી રહ્યા છે એ તરફ આપણું ધ્યાન ગયું. માનવસંસ્કૃતિનાં મૂળ સુધી પહોંચનાર અનેક વિષયો સાથે પરિચય થતાં આપણે ત્યાં સામાજિક, ધાર્મિક તેમજ સાંસ્કૃતિક સવાલોનો ઉકેલ શી રીતે આવ્યો હતો એ તપાસવા તરફ ધ્યાન ગયું, અને એ તપાસને અંતે હજીયે આપણે ફરીવાર દુનિયાને મોખરે ઉભા રહી શકીશું અને હિંદુસ્તાનનું જ નહિ પણ દુનિયાનું દુઃખ દૂર કરી શકીશું એવો આત્મપ્રત્યય પ્રગટ થયો.

આ દર્શનના મુખ્ય આચાર્ય બે ગણાય. ગગનવિહારી રવીન્દ્ર અને શક્તિના ઉપાસક ગાંધીજી. બન્નેને દર્શન તો એક જ થયાં છે પણ તેમના આગ્રહ જુદા છે, સાધના જુદી છે. ગાંધીજીનો માર્ગ તપસ્યાનો ગણાય. અને તેથી જ તેમણે આત્મશુદ્ધિ અને તે માટેના અસહકારથી શરૂઆત કરી.

અસહકારની હીલચાલથી આપણો વર્તમાન યુગ શરૂ થાય છે. અસહકાર મારફતે આપણે સરકારની અને સરકારી કેળવણીની પ્રતિષ્ઠા તોડી, દેશસેવાની ધગશ વધારી, આત્મશક્તિનો કંઇક પરિચય કર્યો. પણ આપણી રાષ્ટ્રીય કેળવણી તો ટાગોરપંથે જ ચાલી એમ કહી શકાય. સંસ્કૃત, પાલી અને માગધી એટલે કે આર્યવિદ્યાનો અભ્યાસ, ઈસ્લામનો અભ્યાસ, દેશી સાહિત્યનું સેવન, સંગીત અને ચિત્રકળા, ઇતિહાસ અને લોકસાહિત્ય, લોકજીવન સાથે સમભાવ, ઇત્યાદિ અનેક વસ્તુઓ દ્વારા આપણે કવીન્દ્રનો કાર્યક્રમ જ અમલમાં મૂકયો. ગિદવાણી અને કૃપલાની, કાકા અને નાનાભાઇ જાણ્યેઅજાણ્યે કવીન્દ્રને રસ્તે ચાલતા

રહ્યા અને એમના કુલપતિ ધીરજ ધરી પોતાને શું જોઇએ છે એ સમજાવતા રહ્યા. જે ચાલે છે તે ખરાબ નથી, ઉપયોગી જ છે, પણ હું માગું છું કંઈક વધારે વસ્તુનો આગ્રહ એમ તેઓ હમેશાં કહે છે. પણ એમનો માર્ગ ખાંડાની ધાર જેવો હોવાથી એમની વાત સમજવી એ આપણને અનુકૂળ નહોતું. 'सा विद्या या विमुक्तये ।' એ ગભીર સૂત્રનો—ધ્યાનમંત્રનો બીજો ગમે તે અર્થ થતો હોય પણ આપણી આજની સ્વરાજની હીલચાલને જે સીધી રીતે પોષક હોય તે જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એટલો અર્થ તો એમાંથી નીકળવો જ જોઈએ. જેટલા વિદ્યાર્થીઓ સરકારી કેળવણી છોડે તેટલાને આપણે કેળવણી પૂરી પાડવી એ આદર્શ આપણે રાખ્યો. આપણે માન્યું કે સ્વરાજ્યપ્રેમી, સ્વરાજ્યાભિમાની, સંસ્કારી શહેરીઓ આપણે પેદા કરીએ. એટલે બસ છે. ગાંધીજી કહેતા કે સરકારી કેળવણી તો સૌ છોડે, પણ ત્યારપછી બધા જ તટસ્થ સ્વરાજ્યપ્રેમી અથવા સ્વરાજ્યહિતૈષી માત્ર ન રહેતાં દરેક જણ સ્વરાજ્યસૈનિક બને; તે વગર સ્વરાજ સિદ્ધ ન થાય. કવીન્દ્રની દેશસેવાની કદર ગાંધીજીને પૂરતી છે. એમના ભાવનાત્મક વિચારવૈભવ ઉપર તેઓ આશક છે. અને તેથી રવીન્દ્રરસ્તે આપણે ત્યાં જેટલું કામ થયું છે તે તેમને ઇષ્ટ જ લાગ્યું છે. પણ તેટલાથી તેમની ભૂખ ભાંગી નથી. અને ક્યાંથી ભાંગે ? આખું રાષ્ટ્ર મહાવ્યાધિમાં સપડાયું છે, અને દહાડેદહાડે સ્થિતિ વધારે નિરાશાજનક થતી જાય છે. હિંદુસ્તાનની પ્રજા જ આવો મરો આટલા લાંબા કાળ સુધી સહન કરી શકે છે.

કેટલાક રોગોમાં રોગી આખર સુધી પોતાની સ્થિતિ કેટલી ગંભીર છે એ સમજી શકતો જ નથી. આપણા રાષ્ટ્રનું પણ કંઈક એવું જ જણાય છે. સળગતા ઘરની અથવા ડૂબતા વહાણની ઉપમા લોકોને સૌરાષ્ટ્રશૈલીની લાગી છે. કેમકે જે લોકો આપણી વાતો સાંભળે છે તેમને કંઈ દેશની દુર્દશા ચંડીના રૂપમાં પ્રત્યક્ષ થતી નથી. બિચારા મૂક લોકો વગરસમજ્યે સહન કરે છે અને વગરમોતે મરી જાય છે, અને પરદેશી વેપારીઓ તેમજ રાજ્યસંસ્થા પોતાની જાળ વધુ ને વધુ ફેલાવી દેશને સંકડાવ્યે જાય છે. અમુક વસ્તુ આપણે જોઇ શકતા નથી એટલા માટે તે નથી જ એમ માનવાની ભૂલ આપણે ક્યાં સુધી કરવના ?

આજનો ત્વરતનો કાર્યક્રમ રાષ્ટ્રસેવકોની પ્રચંડ સેના તૈયાર કરી પ્રજામાં જીવવાની ઇચ્છા અને તાકાત ઉત્પન્ન કરવી એ છે. અજ્ઞાન, વહેમ, ભૂખમરો, દેણદારી, અદૂરદષ્ટિ અને નિરાશામાંથી જ્યાં સુધી

પ્રજા ન બચે ત્યાં સુધી સ્વરાજની લડત લડવા તે કેડ કસવાની નથી. આટલા માટે જ ગાંધીજી કેળવણીમાં અને રાજ્યપ્રકરણમાં, કળામાં અને ધર્મમાં એક રેંટિયાની જ વાત લાવે છે. કેળવણીકારો ભલે કંટાળે. રાજદ્વારી પુરુષો ભલે રીસાય, કલાકોવિદો ભલે અકળાય અને ધર્માચાર્યો ભલે નિર્વીર્ય વિરોધ કરે, ગાંધીજીની તો એક જ વાત: રેંટિયો ચલાવો, જીવનના દરેક અંગપ્રત્યંગમાં રેંટિયાને દાખલ કરો. કેળવણીકારો અને ગાંધીજી વચ્ચે જાણે ધીરજની હરીફાઇ ચાલી રહી છે. પણ કાલ અને સંજોગોને ધીરજ ક્યાંથી હોય? એ તો પોતાના નવા નવા પાસા રજુ કર્યે જ જાય છે અને આપણી પાસે પરાણે વિચાર કરાવે છે. કાલ અને સંજોગોનું એ આમંત્રણ સ્વીકારી આપણે હાલની પરિસ્થિતિનો એકવાર વિચાર કરી લઇએ.

રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો આટલો લાંબો અનુભવ લીધા પછી આપણે જાણવું જોઇએ કે કેળવણી એ કંઇ લખતાં, વાંચતાં ને ગણતાં શીખવાની સગવડ નથી. એ તો એક સ્વતંત્ર દર્શન છે. જીવનના દરેક મહત્ત્વના પાસાનું રહસ્ય જે ઉકેલે અને દરેક મૂંઝવણનો વિશિષ્ટ રીતે ઉકેલ આણી આપે તે દર્શન. સાંખ્ય, વૈશેષિક, દ્વૈત, અદ્વૈત, વિશિષ્ટાદ્વૈત ઇત્યાદિ આપણાં જૂનાં અથવા સનાતન દર્શનો છે જ. જુદી દૃષ્ટિએ વિચારતાં હાલના જમાનાએ જુદાં જ દર્શનો કલ્પ્યાં છે.

કાયદો એ એક એવું દર્શન ગણાય. સમાજની દરેક મૂંઝવણ કાયદા-વાટે દૂર કરી શકાય અને ડાહ્યા કાયદા પસાર કરી સમાજનો વિકાસ સાધી શકાય એવો જે વિશ્વાસ તેને કાયદાધર્મ અથવા કાયદાદર્શન કહીએ. રોમન લોકોએ કાયદાની એ શક્તિ પ્રથમ ખીલવી. આપણા સનાતનીઓ ધર્મશાસ્ત્રને જે માન આપે છે તે જ આદર રોમમાં કાયદાને અપાતો.

છેલ્લા સૈકાથી અર્થશાસ્ત્ર પણ એક સ્વતંત્ર દર્શન થવા માગે છે. વેપારની અને નાણાંની ગડમથલ કરી ગમે તે ક્ષેત્રમાં ધાર્યું પરિણામ આણી શકાય છે એ આ અર્થદર્શનનો ધરમૂળનો દાવો છે. આંતરરાષ્ટ્રીય દ્વેષ, મત્સર અને તેમાંથી નીપજતાં યુદ્ધો પણ હું બંધ પાડી શકું એમ એ ફરીફરી કહે છે. सर्वे गुणा: कांचनमाश्रयन्ते । એ એક જ સૂત્રમાં એનો બધો વિશ્વાસ સૂચવાયો છે.

પોતાના આચાર તેમજ વિધિઓ લઇને દરેક ધર્મ પણ કહે છે: 'હું જ એક પરમદર્શન છું. મારું શરણ લ્યો. મારું સામ્રાજ્ય બધા સ્વીકારો, એટલે તમામ દુઃખોનું નિરસન થશે.'

ધર્મમાત્રને વહેમ ગણતું વિજ્ઞાન પ્રચંડ આત્મવિશ્વાસથી કહે છે: 'દુનિયાનું એવું કયું દુઃખ છે જે મારાથી દૂર ન થઇ શકે? પંચમહાભૂતો તો મારા સામર્થ્ય વડે જ માણસને અંકિત થયાં છે. રોગ, ભૂખમરો, માનસિક મૂંઝવણ, વહેમો જે કંઈ હોય તે બધું દૂર કરવાનું એક જ ઓસડ છે: વિજ્ઞાનનો વિસ્તાર કરો.'

સત્તા વિશ્વામિત્રની પેઠે કહે છે: 'कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तु' શક્તિ તો એક મારી જ હોય ને? અર્થશાસ્ત્ર બાપડું મારૂં દાસ છે. કાયદો મારા હાથમાં રમતું હથિયાર માત્ર છે. શક્તિ વગર બધું વ્યર્થ છે. અને સર્વ શક્તિનો સંગ્રહ મારી પાસે છે.'

સૌમ્ય અને રમણીય કળા કહે છે: 'આટલી જબરદસ્તી શાને? અને દેહદંડન પણ શાને? મારી ઉપાસના કરી જુઓ, તેમાંથી ચારે પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત થઈ શકે એમ છે. હું સાર્વભૌમ પણ છું અને સુભગ પણ છું. મારે ત્યાં કષ્ટ પણ સૌખ્યપ્રદ જ લાગશે. અને આધ્યાત્મિક સાધના પિસુઘાટની ચઢણ જેવી આકરી ન જણાતાં આંબોલીના ઘાટ જેવી અત્યંત હળવી અને રસભરી થઈ પડશે.'

આવાં આવાં અનેક દર્શનોમાં કેળવણી સર્વોચ્ચ સ્થાન લેવા માગે છે. કેળવણી કહે છે: 'હું વિજ્ઞાનની સખી નથી, કળાની પ્રતિહારી નથી, સત્તાની દાસી નથી, કાયદાની કિંકરી નથી, અર્થશાસ્ત્રની બાંદી નથી. હું તો ધર્મનું જ પુનરાગમન છું. મનુષ્યનાં હૃદય, બુદ્ધિ તેમજ તમામ ઇંદ્રિયોની સ્વામિની છું. માનસશાસ્ત્ર તેમજ સમાજશાસ્ત્ર એ બે મારા પગ છે. કળા અને હુન્નર મારા હાથ છે. વિજ્ઞાન મારૂં મસ્તિષ્ક છે. ધર્મ મારૂં હૃદય છે. નિરીક્ષણ અને તર્ક મારી બે આંખો છે. ઇતિહાસ મારા કાન છે. સ્વાતંત્ર્ય મારો શ્વાસ છે. ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગ મારાં ફેફસાં છે. ધીરજ મારૂં વ્રત છે. આવી હું જગદંબા છું, જગદ્ધાત્રી છું. મારી ઉપાસના કરનાર બીજા કશાનો ઓશિયાળો નહિ રહે. એની સર્વકામના મારી મારફતે પ્રાપ્ત થઇ શકે એમ છે.'

સાચે જ, કેળવણી એ સમાજના હાથમાં મોટામાં મોટું અસ્ત્ર છે. જે કોઇ સમાજહિતનો વિરોધ કરે તેના પર અન્તે આ અસ્ત્ર ફેંક્યા વગર આરો નથી. હિન્દુઓ નિર્માલ્ય અને વહેમી થઇ ગયા છે. એમના ઉપર કેળવણીનું અસ્ત્ર ફેંકો. મુસલમાનો રાષ્ટ્રહિત સમજતા નથી. એમના ઉપર પણ એ જ અસ્ત્ર ચલાવો. માબાપો છોકરાંઓનું હિત બગાડે છે, એમને બાયલા બનાવે છે અને એમની પાંખો કાપે છે. અજમાવો

કેળવણીનું અસ્ત્ર એ માબાપવર્ગ ઉપર. અનુભવની વાત છે કે સામાજિક પ્રગતિમાં, રાજદ્વારી લડતમાં, ગૃહજીવનની પુનર્રચનામાં, સ્વદેશીના પ્રચારમાં અથવા ધર્મના સંસ્કરણમાં જ્યાં જુઓ ત્યાં મૂઢ પણ અસરકારક વિરોધ તો સ્ત્રીઓનો જ. હવે એમનું શું કરી શકાય? એમને પણ કેળવ્યે જ છૂટકો છે. મજૂરો લ્યો કે ખેડૂતો, ભીલો લ્યો કે અંત્યજો, કેળવણી વગર એમની સ્થિતિ સુધરવાની નથી. આખા રાષ્ટ્રમાં ક્ષાત્રવૃત્તિ જગાવવા માટે પણ કૈઝરને આખરે કેળવણીનો જ આશ્રય લેવો પડ્યો હતો. અને શાંતિનો—અહિંસાનો—અવેરનો સંદેશો ફેલાવવા માટે પણ પાશ્ચાત્ય લોકોને કેળવણીનો જ આશ્રય લેવો પડે છે. કેઇ પણ વ્યક્તિગત કે સામાજિક દુઃખ દૂર કરવા માટે સાચો અને કાયમી ઈલાજ તો કેળવણી જ છે. અરે, ઈશ્વરે સરજેલી સનાતન સંસ્થા ગૃહકુટુંબ, તે બગડી હોય તો તેનો ઉદ્ધાર પણ કેળવણી મારફતે જ થઇ શકે એમ છે. કેળવણી એ મનુષ્યજાતનો સ્વભાવ છે. દરેક માણસનો એ હક છે. દરેક પેઢીનું એ કર્તવ્ય છે. કેળવણી તરફ દુર્લક્ષ કરી કોઇ પણ હીલચાલ લાંબો વખત ટકાવી શકાવાની નથી. ગમે તે હીલચાલ લ્યો. એની પરંપરા ટકાવવી હોય, એના આદર્શો અને સાધનોને ખીલવવાં હોય તો કેળવણીનું જ શરણ લેવું જોઇએ. યુદ્ધપ્રસંગે સૈનિકો વાપરવા એ વસ્તુ જુદી છે અને સૈનિકો તૈયાર કરવા એ વસ્તુ જુદી છે. યુદ્ધમાં સૈનિકો ઘડાય છે એ સાચું, પણ લાંબા વિગ્રહમાંથી યશસ્વીપણે પાર ઉતરવા માટે જે શ્રદ્ધા જોઇએ છે, જે દૃષ્ટિ જોઇએ છે અને જે વિવિધ કુશળતા જોઇએ છે તે કેળવણી વગર સાંપડવાની નથી. આપણા રાજ્યકર્તાઓએ મહાયુદ્ધ વખતે બાકી બધાં ખાતાંઓનાં ખરચોમાં કાપકૂપ કરી એક જ અપવાદ રાખ્યો; તે કેળવણીખાતાનો. જે રાષ્ટ્ર પોતાના જુવાનોના સાચા શિક્ષણ તરફ ઉદાસીન રહે છે તે આત્મહત્યા વહોરી લે છે એમાં શંકા છે શું?

રાષ્ટ્રને કેળવણી જોઇએ છે એમ કહેવું એ તો શરીરને ખોરાક જોઇએ છે એમ કહેવા બરાબર છે. પણ બધા જ ખોરાક કંઈ શરીરને અનુકૂળ નથી હોતા. વિશિષ્ટ શરીરને વિશિષ્ટ ઉમ્મરે કેવો ખોરાક જોઇએ છે એ નક્કી કરવું એ જ મુખ્ય સવાલ છે. સરકારી કેળવણીના દોષો અત્યાર સુધી આપણે રસપૂર્વક વર્ણવતા આવ્યા, એકે છોડયો નહિ. સરકાર જ ભૂલો કરે છે, પ્રજા નથી કરતી એવું થોડું જ છે? રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો એક અખતરો પૂરો કર્યા પછી આપણે વિચાર

કરવો ઘટે છે કે એમાં કઈકઈ ખામીઓ રહી. અને પછી એ અનુભવને પરિણામે આપણે નવી યોજના ઘડી નવી શરૂઆત કરવી ઘટે છે.

પહેલી ભૂલ એ કે આપણે કેળવણી દ્વારા કોની સેવા કરવા ઇચ્છીએ છીએ એ નક્કી ન કર્યું. આપણે કહેતા આવ્યા કે હિંદુસ્તાનની શક્તિ એના ગરીબોમાં પડેલી છે. આપણું સંખ્યાબળ દુનિયાને ડરાવે એવું છે. આપણી ગરીબાઈમાંથી અસંખ્ય મરણિયા તૈયાર થઈ શકે એમ છે. આપણા ભોળપણમાં ધર્મતેજ સૂતું છે. આપણા વહેમો પણ ગાંડીઘેલી શ્રદ્ધા અને ઈશ્વરનિષ્ઠા સૂચવે છે. આપણી પરલોકપરાયણતામાંથી નિર્ભયતા અને મૃત્યુ વિષેની બેપરવાઇ સળગી ઊઠે એમ છે. પણ એ જ ગરીબ લોકો માટે આપણી કેળવણીએ અત્યાર સુધીમાં કેટલું કર્યું છે ? આપણી કેળવણીનું મોઢું હજુ સુધી ગરીબો તરફ વળ્યું જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે. ગરીબોને શું જોઇએ છે, ગરીબોની જ સેવા કરવાનું વ્રત લેનારમાં કઈ જાતની લાયકાત જોઈએ છે એનો વિચાર કરી ક્યાં આપણે આપણા અભ્યાસક્રમો ઘડીએ છીએ ?

એ વાત પણ જવા દઇએ. મનુષ્યત્વનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરવા માટે બધી ઇંદ્રિયોને કુશળતાથી વાપરતાં આવડવી જોઇએ એ વિષે મતભેદ નથી. આપણે ક્યાં હાથપગ હલાવવાની કેળવણીની યોજના કરી છે ? આખા જગતમાં મનુષ્યપ્રાણી આજીવિકા મેળવવા માટે, પોતાની હાજતો પૂરી પાડવા માટે, અને સમાજસેવા કરવા માટે એક અગર બીજા ધંધાનું શરણ લે છે. એ ધંધાઓનો આપણે જરા સરખો પણ વિચાર નથી કર્યો. 'हस्तपादादिसंयुक्ता यूयं किमवसीदथ ?' — છતે હાથેપગે બેસી શેના રહો છો ? એ ભગવાન વ્યાસનો ઠપકો આજે પણ આપણને લાગુ પડે છે. હાથે કામ કરવાનો પ્રસંગ આવે ત્યારે જેને ધ્રુજારી છૂટે છે તે સુશિક્ષિત, એવી વ્યાખ્યાને શું આપણે ખોટી પાડી છે? હવે વણાટની વાતો આવશે, હમણાં કાંતવાની હિમાયત થશે, એ બીક શું આપણે અત્યાર સુધી સંઘરી નથી ?

ઉદ્યોગધંધાની કેળવણીની વાત આપણે આજ સુધી નથી કરી એવું નથી. રાષ્ટ્રીય કેળવણીની હીલચાલ હમેશ શરૂ થાય છે રાજદ્વારી જાગૃતિમાંથી; તે વખતે જ્યાં ત્યાં સ્વરાજની જ વાતો ચાલે છે. એ જુવાળ કંઇક ઓસરતાં જ રાષ્ટ્રીય અસ્મિતા, રાષ્ટ્રીય પોતાપણું એવી એવી સંસ્કૃતિની વાતો ચાલુ થાય છે. પછી ત્યાંથી વધુ નીચે ઉતરવાનું પગથિયું ઇતિહાસસંશોધન અને સાહિત્યસેવા છે. આના દિવસો પૂરા

થવા એટલે ધર્મની વાતો શરૂ થાય છે. આપણો સામાન્ય ધર્મ કયો, રાષ્ટ્રીય ધર્મ કયો એની ચર્ચા ચાલે છે. આમાંથી મતભેદોના ફણગા ફૂટે છે. ત્યાર પછી વિદ્યાર્થીઓ કેમ ટકે, અનિષ્ટ શિક્ષકો કઇ રીતે જાય, તંત્ર એકહથ્થુ કેમ રહે અને નાણાં શી રીતે મળે એની ચિંતા ઉભી થાય છે. વિદ્યાર્થીઓને 'કરીઅર'નો વિચાર ન કરવાનું પહેલેથી જ કહેવામાં આવેલું હોય છે, છતાં સંખ્યા ઘટતાં 'કરીઅર'ની કંઇક જોગવાઇ કર્યે જ છૂટકો એમ આપણને લાગવા માંડે છે. ખોટ સમયના આ વિચારો આમ ઉત્તરોત્તર કેવું સ્વરૂપ પકડે એ કલ્પવું અઘરૂં નથી. બુકબાઇન્ડિંગ, દરજીકામ, નેતરકામ, ફોટોગ્રાફી વગેરે નાનાનાના ધંધાઓ સૂઝે છે. એવા કામને માટે ઉચ્ચ કોટિના શિક્ષકો રોકવા જેટલી સગવડો તો ક્યાંથી હોય? જૂના શિક્ષકો બધા શબ્દશાસ્ત્રી. પાઠ્યપુસ્તકોનો અર્થ કરી બતાવતાં આવડે અને મોટામોટા ગ્રંથોનો સાર કાઢતાં આવડે એ અમારી મુખ્ય લાયકાત. એ કંઈ ધંધામાં કામ ન આવે. ધંધામાં 'તેત્રીસ ટકે પાસ'નું ધોરણ ન ચાલે. સુતારકામમાં કાટખૂણો બરાબર ન હોય તો પેટી બને નહિ, અને વણાટમાં સાંધ બરાબર વાળતાં ન આવડે તો તે વેર વાળ્યા વગર છોડે નહિ. વળી જે કારીગરો આપણે રોકીએ છીએ તેમણે તો કેળવણીનો આદર્શ, શિક્ષણપદ્ધતિ, વિદ્યાર્થીઓનું માનસ અને પવિત્ર ધંધાને અર્થે સ્વાર્થત્યાગ એ શબ્દો પણ સાંભળેલા નથી હોતા. રસિક શબ્દશાસ્ત્રીઓ વખતસર સંસ્થાને છોડી જાય છે. હુશિયાર વિદ્યાર્થીઓને ટેકનો ખાસ ઇજારો મળેલો નહિ હોવાથી તેમનામાંથી પણ કેટલાકને ગુરુજનોનું અનુકરણ કરવાનું મન થાય છે. સંસ્થાના મુરબ્બીઓ ડહાપણના 'ડોઝ' તો આપ્યે જ જાય છે અને પોતાના નામથી અપાતો આશ્રય ખેંચી લેવાની ધમકી આપે છે. આ પછી સરકારી ગ્રાન્ટ લઇ કારખાનું ચલાવવાની સૂચના આવી કે માની લેવું કે સંસ્થાની અંતઘડી આવી.

ગુજરાતને ભાગે આવો કડવો અનુભવ નથી આવ્યો, પણ મેં તો રાષ્ટ્રીય હીલચાલની ઓત્રણ ભરતીઓટ અનેક પ્રાંતોમાં જોઇ તેનો સાર અહીં રજુ કર્યો છે.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની સાચી શરૂઆત તો જ્યારે સમાજ અવ્યવસ્થિત હોય, ઉત્સાહ ભાંગી ગયો હોય, અનેક સવાલો સમાજને પીડી રહ્યા હોય, ત્યારે જ શ્રદ્ધાવાન મુઠીભર લોકોને હાથે થવી જોઇએ. કહેવાય છે કે જાપાનનો દરિયાસારંગ ટોગો સમુદ્રમાં તોફાન હોય ત્યારે પોતાના ખલાસીઓને લઇને સફરે ઉપડતો અને પોતાની ફોજને કવાયત આપતો.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પણ એવે જ પ્રસંગે ખપ છે. પાકેપાયે નાની સરખી શરૂઆત કરી હોય તો જ તે આગળ જતાં દૃઢમૂલ અને સુવિસ્તૃત થાય છે.

આપણે સહેજે ગુજરાન ચાલે એવા નાનામોટા હુન્નરોની કેળવણી આપવાની નથી પણ રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના અને રાષ્ટ્રવ્યાપી એવા ધંધાઓની ઝીણામાં ઝીણી વિગતોથી વિદ્યાર્થીઓને પરિચિત કરવા છે. ખરચાળ સરકાર અને ખુદગરજી તથા આળસુ ઉજળિયાતોના બોજા તળે ચગદાઇ ગયેલા અને હાંફતા આમવર્ગને પહોંચી શકે એવી કેળવણી આપવા માગીએ છીએ. પરદેશના વેપાર અને રાજકારણમાં કઈ ભાષા ઉપયોગી છે એનો વિચાર કરવા કરતાં આપણા કોટિકોટિ બાંધવો કઇ ભાષામાં બોલે છે અને કઈ ભાષામાં આપણી વાત સમજી શકે છે તેનો વિચાર કરવાનો છે. ગરીબોના સહવાસમાં રહેતાં આપણને અકળામણ ન થાય અને ગરીબોને આપણે દુષ્પ્રાપ્ય ન થઇએ એ જાતની રહેણી કેળવવી છે. વિલાસના અસંખ્ય અને વધતા જતા પ્રકારો તરફ મન આકર્ષાય એવું સાહિત્ય આપણે શીખવું નથી, પણ સ્વમાનનું ભાન થાય, પરાક્રમની પિપાસા જાગે, ચારિત્ર્યનું તેજ વધે એવા સંસ્કારી સાહિત્ય સાથે આપણે પરિચય પામવો છે. 'વ્યવહાર,' 'જમાનાનો પ્રભાવ,' 'આધુનિક પ્રગતિ,' 'પાશ્ચાત્ય લોકોનો અનુભવ,' વગેરે શબ્દો વાપરીને લોકોને ચારિત્ર્યની શિથિલતા શીખવવી નથી, પણ સાદાઇમાં રહેલી સ્વતંત્રતા અને ઉદ્યોગમાં રહેલું તેજ ઉત્પન્ન કરવાં છે. ગામડાંનું અર્થશાસ્ત્ર, ગામડાંનું સમાજશાસ્ત્ર અને ગામડાંનું સામર્થ્યશાસ્ત્ર અનુભવ અને શ્રદ્ધા ઉપર રચવું છે. લોકોને ક્ષીણસત્ત્વ બનાવનાર વહેમો દૂર કરી ધર્મસંસ્કરણ કરવું છે. પ્રજાસમસ્તને નિશાળોમાં નોતરવા કરતાં ઘેરઘેર લોકશિક્ષકો પહોંચાડવા છે. ટૂંકામાં કહીએ તો અત્યાર સુધીના અનુભવો ઉપરથી ભૂલો દૂર કરી ચોકસ માર્ગ આંકવાનો છે, અને જેટલા હોઇએ તેટલાની જ વી નવી શરૂઆત કરવાની છે.

આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાનું, યોજના ઘડવાનું અને તે પાર પાડવાનું સામર્થ્ય ઈશ્વર વિદ્યાપીઠને આપે.
